

ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΤΑΥΡΙΔΗΣ

Μνήμη και καθημερινότητα της εξαίρεσης Στρατόπεδο κρατουμένων Γυάρου

Η ενεργοποίηση της συλλογικής μνήμης ως πρόβλημα

Εκείνο που σε εντυπωσιάζει μόλις βρεθείς στη Γυάρο, πιο πολύ και από το σκληρό της τοπίο, είναι η έκταση και η κλίμακα των ερειπωμένων εγκαταστάσεων. Ακόμα και αν έχεις μια ιδέα για την ιστορία αυτού του τόπου, δεν χωράει το μναλό σου το πώς σε ένα ξερονήσι του Αιγαίου στήθηκε από το μηδέν μια ολόκληρη πολιτεία καταναγκασμού, ένα τεράστιο στρατόπεδο συγκέντρωσης¹.

Το ίδιο το τεράστιο κτήριο των φυλακών δεσπόζει στον όρμο που προσεγγίζει το νησί. Άλλα καθώς περπατάς και παρατηρείς τους υπόλοιπους

Το κείμενο αυτό ξεκίνησε να πρωτογράφεται με την Άννη Βρυχέα. Ο πρώρος θάνατός της άφησε κι αυτό όπως και τόσα άλλα ωραία σχέδια στη μέση. Το κείμενο εξελίχθηκε έτσι και σαν μια χειρονομία αποτίμησης μιας έρευνας που η Ά. Βρυχέα σφράγισε με τον ενθουσιασμό και την πίστη της στη δύναμη της συλλογικής μνήμης. Ίσως σήμερα να καταγράφεται ένας διάλογος με την απουσία της.

Η έρευνητική ομάδα της Σχολής Αρχιτεκτόνων στην οποία μετείχα, δούλεψε την έρευνα και τις προτάσεις της με τρόπο συλλογικό, αναδεικνύοντας όχι μόνο τις απαραίτητες πληροφορίες αλλά και τον προβληματισμό που αναφέρεται στη σχέση της μνήμης με τον τόπο. Έτσι, παρότι οι θέσεις αυτού του κειμένου σχετίζονται με τον ιδιαίτερο τρόπο που καταλαβαίνω και εμμηνεύω την κουνή μας δουλειά, δεν θα μπορούσαν να συγκροτηθούν χωρίς να έχουν προηγηθεί πολλές γόνιμες συζητήσεις ανάμεσά μας για θέματα που αφορούν τη μέθοδο και την ηθική της έρευνας.

Όπως και στο τεύχος του ερευνητικού έτσι και εδώ χρειάζεται να μνημονευτούν όσοι και όσες πρόθυμα πρόσφεραν τις αναμνήσεις τους από τη Γυάρο. Είναι οι Τ. Μπενάς, Κ. Μαραγκουδάκης, Σ. Χαλβατζής, Α. Σολωμού, Μ. Καλή, Γ. Φελέκης, Ε. Μπιτσάκης, Γ. Σαγιάς, Σ. Λυγίζος. Στην έρευνα βοήθησε επίσης ο Κ. Κατσιμπίνης, πρόεδρος του συλλόγου Γυάρος-Ιστορική μνήμη.

γειτονικούς όρμους βλέπεις κι άλλα κτίσματα, μεγαλύτερα στον λεγόμενο τέταρτο και διάσπαρτα μικρότερα στους άλλους (κατοικίες φυλάκων, πολυβολεία, δεξαμενές, αποθήκες κ.λπ.). Εκείνο όμως που περισσότερο εντυχεί την αίσθηση του μεγέθους των εγκαταστάσεων είναι η εικόνα από τα απομεινάρια των πρόχειρων καταλυμάτων των κρατουμένων. Απλές πέτρινες βάσεις για τις σκηνές και βοηθητικές αυτοσχέδιες κατασκευές απλώνονται πυκνά στις πλαγιές του κάθε όρμου σχηματίζοντας τον ιστό πυκνοκατοικημένων «καταυλισμών».

Το κράτος των νικητών μετά τον εμφύλιο έδωσε τη δική του εικόνα για τη Γυάρο όπως και για τις άλλες φυλακές και τους τόπους εξορίας. Ένας λόγος σταθερά προσηλωμένος στην τιμωρία και τον σωφρονισμό όφειλε να υποδείξει με σαφήνεια την ανάγκη οι άλλοι, «οι εχθροί της πατρίδας», να απομονωθούν χωρικά. Στην οριακότητά της η Γυάρος ήταν ένας τόπος «αλλού», για εκείνους τους «άλλους», τόπος όπου δεν ίσχυαν οι κανόνες της κοινωνικής συμβίωσης σε μια πόλη ή ένα χωριό αλλά οι κανόνες μιας αναγκαστικής και τιμωρητικής συμβίωσης.

Η λογική του στρατοπέδου συγκέντρωσης όπως επιμένει να μας το δείχνει ο G. Agamben είναι η απόλυτη εξουσία πάνω στην ίδια τη ζωή των κρατουμένων, η αναγωγή της ζωής τους στη «γυμνή ζωή» χωρίς δικαιώματα και ιδιαιτερότητες². Στο χώρο του στρατοπέδου αναστέλλεται η ισχύς των εγγυήσεων που υποτίθεται ότι προφυλάσσουν τον πολίτη από την ανεξέλεγκτη δύναμη των μηχανισμών του κράτους. Μόνο που τούτη η αναστολή, παρότι γίνεται στο όνομα ενός κινδύνου που επιτάσσει μια «κατάσταση εξαίρεσης», στην ουσία μετατρέπεται στο μοντέλο ενός νέου κανόνα. Στη Γυάρο αυτός ο κανόνας όριζε το καθεστώς ζωής χιλιάδων ανθρώπων υποδεικνύοντας την τύχη όσων τοποθετούνταν εκτός της μετεμφυλιακής κοινωνίας.

Μόνο που η Γυάρος, και στις πιο ακραίες περιόδους της ιστορίας της, περιόδους στις οποίες μαρτυρησαν πολλοί επώνυμοι και ανώνυμοι κρατούμενοι, είχε μια εσωτερική ζωή που διαπερνούσαν υπόγεια ρεύματα καθημερινής αντίστασης, ρεύματα που λίγες φορές ξεπρόβαλαν στην επιφάνεια συγκλονίζοντας το στρατόπεδο.

Ο επίσημος λόγος της εθνικής συμφιλίωσης τα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην ιστορία των τόπων του μετεμφυλιακού μαρτυριού. Οι αριστεροί διεκδίκησαν με τις βιωματικές τους εξιστορήσεις ένα μερίδιο στη συλλογική μνήμη, θύμισαν βασανιστήρια και αυθαιρεσίες. Το κράτος απ' την άλλη μεριά, δίνοντας βάρος στον πρόσφατο αντιδικτατορικό αγώνα δοκίμασε να γράψει την ιστορία αυτών των τόπων επιμένοντας με έμφαση στην ανάγκη να ξεχάσουμε τους «διχασμούς του παρελθόντος». Εκείνο που απόμεινε στους νεότερους ήταν συχνά η θολή αίσθηση περιόδων εθνικού διχασμού χωρίς εξηγήσεις, χωρίς γνώση της μορ-

φής που πήρε ο κοινωνικός και πολιτικός ανταγωνισμός αλλά και χωρίς διερεύνηση των μεθόδων που με θαυμαστή συνέπεια και συνέχεια χρησιμοποίησε το κράτος για να ορίσει και να εξοντώσει τους «εσωτερικούς εχθρούς».

Μνημείο μιας τέτοιας λογικής είναι η Γυάρος. Η ανάγκη να κατανοήσουμε τι έκανε δυνατό να υπάρξει τούτη η λογική, η ανάγκη να ερμηνεύσουμε το μοντέλο κοινωνικής ζωής που υλοποιεί μια τέτοια πολιτεία καταναγκασμού και η ανάγκη να συσχετίσουμε τούτο το μοντέλο με την κρίσιμη για τη συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους διαχείριση της κατάστασης εξαίρεσης, καθιστά τη Γυάρο τόπο μελέτης. Όχι γιατί στη Γυάρο οφείλουμε να εντοπίσουμε σημαντικά ιστορικά γεγονότα, παρότι έγιναν και κάποια τέτοια. Περισσότερο γιατί η Γυάρος ως οργάνωση χώρου εκφράζει ένα καθεστώς ζωής, την υλικότητα μιας ωμής βίας όσο και την υλικότητα μιας καθημερινής αντίστασης. Η μνήμη στη Γυάρο έχει σκαλώσει σε απομεινάρια επιβλητικά αλλά και σε απομεινάρια τιποτένια. Σε επιβλητικά κτίσματα και σε σωρούς από πέτρες. Η υλικότητα αυτών των ιχνών μένει να ενεργοποιηθεί. Γιατί αν οι αφηγήσεις συγκλονίζουν, τα υλικά απομεινάρια μπορεί και να εξηγούν. Αρκεί η σχέση με τον τόπο να αποτελέσει για τον επισκέπτη τον τρόπο για να κατανοήσει πώς ένας τέτοιος τόπος σε όλες του τις λεπτομέρειες είναι δυνατόν να υπήρξε.

Πέρασαν πολλά χρόνια για να κηρυχτεί, μόλις το 2001, η Γυάρος μνημειακός τόπος, τόπος ιστορικής σημασίας³. Με ενέργειες που υπουργείου Αιγαίου χαρακτηρίστηκαν διατηρητέα όχι μόνο τα κτήρια αλλά και οι κατασκευές και οι εγκαταστάσεις στους πέντε όρμους του νησιού. Μια ειδική ενδεκαμελής επιτροπή συγκροτήθηκε από το ίδιο υπουργείο, στην οποία μετείχαν εκπρόσωποι των κρατουμένων από όλες τις περιόδους λειτουργίας της Γυάρου, η οποία είχε στόχο να διατυπώσει ένα σχέδιο προτάσεων για «ενέργειες απότισης τιμής» στους αγωνιστές και τις αγωνίστριες που εξορίστηκαν και φυλακίστηκαν στο νησί.

Η επιτροπή διαμόρφωσε ένα πλαίσιο που για πρώτη φορά μοδιφοποιούσε σε συγκεκριμένους στόχους παρέμβασης το αίτημα της ανάδειξης της ιστορικής μνήμης. Ήταν στην προοπτική της υλοποίησης αυτού του πλαισίου που το υπουργείο Αιγαίου ανέθεσε σε ερευνητική ομάδα της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ⁴ την εκπόνηση του ερευνητικού προγράμματος – ειδικής μελέτης με τον τίτλο «Δημιουργία δικτύου διαδρομών ιστορικής μνήμης στο χώρο των στρατοπέδων της νήσου Γυάρου Νομού Κυκλαδων».

Όπως αναφέρεται στο τεύχος της έρευνας, «η ερευνητική ομάδα, υιοθετεί τις βασικές κατευθύνσεις της επιτροπής εισηγήσεων όσον αφορά τις αρχές που θα πρέπει να διέπουν τις όποιες επεμβάσεις θα γίνουν στο χώρο της Γυάρου, δηλαδή:

- Την ανάδειξη όλων των περιόδων λειτουργίας του χώρου, ξεκινώντας από το 1947 μέχρι το 1974.
- Την ενεργοποίηση της μνήμης στην προσπάθεια σύνδεσης του παρελθόντος με το παρόν και το μέλλον, με αξιοποίηση των αναμνήσεων των ανθρώπων που βίωσαν δραματικά τους χώρους.
- Την επιλογή δράσεων και ενεργειών που να αναπαράγουν και να τεκμηριώνουν τους όρους ζωής των κρατουμένων, σε όλα τα επίπεδα, από τις αγγαρείες ώς τις πολιτιστικές δραστηριότητες που οι ίδιοι/ες οργάνωναν.
- Τις παρεμβάσεις ανθρώπινης κλίμακας, ήπιας μορφής για τη λειτουργικότητα των χώρων, –ως χώρων μνήμης και όχι εξορίας– που δεν θα επιβάλλονται στο φυσικό τοπίο και δεν θα ακυρώνουν τις μνήμες.
- Τη διατήρηση του άγριου και σκληρού χαρακτήρα του τοπίου, χωρίς εξωραϊσμούς»⁵.

Η ερευνητική ομάδα ουσιαστικά είχε να διατυπώσει με όρους συγκεκριμένων επεμβάσεων στο χώρο αυτή τη βούληση ενεργοποίησης της ιστορικής μνήμης. Το πλαίσιο που έθετε μια τέτοια βούληση είχε ήδη ορισμένα χαρακτηριστικά: Η αναφορά στους όρους ζωής των κρατουμένων και στις αναμνήσεις τους ήδη απέδιδε στους ίδιους έναν προνομιακό ρόλο στην παροχή πληροφοριών και ενδείξεων για την άρθρωση της μνήμης με το χώρο. Ταυτόχρονα, η αναφορά στο σεβασμό του έντονου χαρακτήρα του ανθρωπογενούς και φυσικού τοπίου προδιέγραφε μια βούληση διακριτικής παρεμβασης.

Έμενε όμως αρκετά μετέωρη η ίδια η έννοια της ενεργοποίησης της μνήμης. Πώς μπορεί να ενεργοποιηθεί η μνήμη; Υπάρχει μνήμη ανεξάρτητα από τον τρόπο της ενεργοποίησής της; Ποιοι θα είναι οι φορείς της ενεργοποίησης και ποιοι οι αποδέκτες της; Πώς η ενεργοποίηση εκφράζεται με συγκεκριμένες διατυπώσεις, είτε πρόκειται για κείμενα και εικόνες είτε πρόκειται για χωρικές διατάξεις και συσχετίσεις;

Βασική επιλογή της ερευνητικής ομάδας από την αρχή ήταν να κατευθύνει την έρευνα η ίδια η προοπτική του σχεδιασμού ενός δικτύου διαδρομών. Μια κοινή αίσθηση που άρχισε να επιβεβαιώνεται από την πρόοδο της έρευνας όριζε τούτη την προοπτική όχι σαν την εκτέλεση ενός τεχνικού έργου, την υλοποίηση δηλαδή ενός βολικού δικτύου προσβάσεων σε επισκέψιμες τοποθεσίες, αλλά σαν την ίδια τη μορφή ενεργοποίησης της μνήμης. Οι διαδρομές, σύμφωνα με τούτη τη λογική, θα αποτελούσαν τα μέσα με τα οποία οι επισκέπτες θα μπορούσαν να διαβάσουν τις μνήμες, δραστηριοποιώντας τες, ως εγγεγραμμένες στο σώμα της Γυάρου. Αντίθετα από τη λογική μιας επίσκεψης που κατευθύνει ένα πρόγραμμα περιήγησης, οι διαδρομές αυτές θα μπορούσαν να προσφέρουν ένα πεδίο εναλλακτικών κινήσεων που θα παρέιχε στον καθένα διαφορετικούς τρόπους να αντιληφθεί και να αξιολογήσει αυτό που έγινε στη Γυάρο. Δεν επρόκειτο λοιπόν απλώς για ένα στόχο ανασύστασης της ιστορίας, στόχο που θα συνδυαζό-

ταν με μια αποκατάσταση, έκθεση και περιοδολόγηση των τεκμηρίων. Επόκειτο μάλλον για την ενεργοποίηση, που σημαίνει απαραίτητα επικαιροποίηση της μνήμης, μέσα από την ίδια την εμπειρία της επίσκεψης.

Μνήμη και εξαναγκασμένη καθημερινότητα

Σε μια τέτοια προοπτική, η ίδια η επαφή με τους πρώην κρατούμενους έπρεπε να τεθεί διαφορετικά. Με σεβασμό στις αναμνήσεις τους, η έρευνα έπρεπε να τις στρέψει στη συσχέτισή τους με την εμπειρία το χώρου. Ό,τι απόμεινε στο νησί από τα χρόνια της φρίκης είναι εκεί. Συμπαραλιασμένο από τους ανέμους, τον ήλιο και τα κατσίκια αλλά και τις οβίδες του Ναυτικού όταν η Γυάρος ήταν πεδίο βολής. Τα απομεινάρια όμως από μόνα τους δεν ανασυστήνουν το παρελθόν. Πολλά απ' αυτά, όπως κάποιοι σωροί από πέτρες, δεν είναι καν απομεινάρια, πριν τα αναγνωρίσουμε. Οι αναμνήσεις, μόνο συσχετίζοντας απομεινάρια και τοποθεσίες μπορούν να συσχετίσουν ουσιαστικά χρόνους και μνήμες. Αν οι διαδρομές της μνήμης πρόκειται να αποτελέσουν τη μορφή της ενεργοποίησής της, τότε η έρευνα θα πρέπει να ανακαλύψει συσχετίσεις χωρικές που μπορούν να καταστήσουν τις μνήμες αναγνώσιμες. Έτσι, οι συνεντεύξεις των πρώην κρατουμένων, ανδρών και γυναικών, όχι μόνο προσανατολίστηκαν και κωδικοποιήθηκαν με βάση τη συσχέτιση αναμνήσεων και χώρων αλλά και καθοδήγησαν για καθέναν και καθεμία ξεχωριστά τη σύνταξη ενός «χάρτη μνήμης».

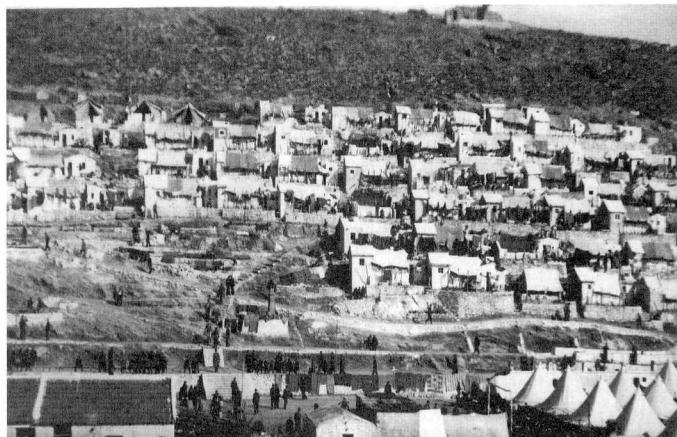
Ο χάρτης μνήμης δεν αποτελεί μια αποτύπωση του χώρου της Γυάρου. Παρότι σαν υπόβαθρο του έχει πράγματι μια λεπτομερή τοπογράφηση των όρμων του στρατοπέδου, των κτηρίων, των τοποθεσιών και του ανάγλυφου του εδάφους, ο χάρτης αυτός επιχειρεί να συγκρίνει παρά να καταγράψει χώρους. Ο χάρτης έτσι γίνεται ένα διάγραμμα κινήσεων, κινήσεων πραγματικών που συνέβησαν αλλά και νοερών, τέτοιων που μπορούν να υπαινιχθούν ένθετες φωτογραφίες, αποσπάσματα αφηγήσεων, σκίτσα. Σε έναν τέτοιο χάρτη σημειώνονται επίσης γεγονότα, στιγμές, σημεία στο χώρο και στο χρόνο που αποδίδουν αλλιώτικο νόημα σε τοποθεσίες. Για τη μνήμη ο χώρος δεν «είναι», ο χώρος «συμβαίνει». Για την ατομική μνήμη που δραστηριοποιούν οι αφηγήσεις των κρατουμένων, ο χώρος μπορεί να διαρκεί αλλά και να μεταμορφώνεται εξαιτίας μιας ιδιαίτερα έντονης ανάμνησης: Η καθημερινή διαδρομή προς την αγγαρεία αλλά και η μέρα που ένα σημείο σημαδεύτηκε από τη φωνή ενός συγκρατούμενου από άλλον έρμο – «Γεια σου Κώστα» και μετά έπεσαν επάνω οι φύλακες με τα κλοιπτ. Η παραλία του όρμου, τόπος απαγορευμένος και φυλασσόμενος, τόπος που τον αντίκρυζες κάθε μέρα, και εκείνη η ανατριχιαστική βραδιά της άφιξης που σημάδεψε την ανάμνηση τούτης της παραλίας για πάντα.

Ο συσχετισμός των χαρτών μνήμης μπορεί να δώσει έναν «συγκεντρωτικό χάρτη μνήμης». Εδώ δεν πρόκειται για την οριστικότητα μιας καταγραφής. Κι άλλοι χάρτες που μπορεί να μεταφέρουν και αναμνήσεις άλλων γίνεται να συνδυαστούν με όσους η περιορισμένη έρευνα σχημάτισε. Εκείνο που έχει σημασία είναι ότι ο χάρτης μνήμης μεταφέρει ήδη προς επεξεργασία την ίδια την υφή της συλλογικής μνήμης που μοιράζονται οι κρατούμενοι. Διαδομές, καθημερινές κινήσεις, τόποι επίφοβοι, τόποι μαρτυρίου, περιστατικά καθημερινά, περιστατικά έκτακτα... ένα τοπίο γεμάτο δείκτες, ένα τοπίο με βέλη που το προσανατολίζουν και το φροτίζουν με σημασία. Η Γυάρος, όχι ως ένα σύνολο από τοποθεσίες αξιομνημόνευτες αλλά ως σχέσεις χώρων και χρόνων που φέρουν μνήμες κοινές, συντελεσμένες και ενεργοποιούμενες εξαιτίας ακριβώς αυτών των σχέσεων.

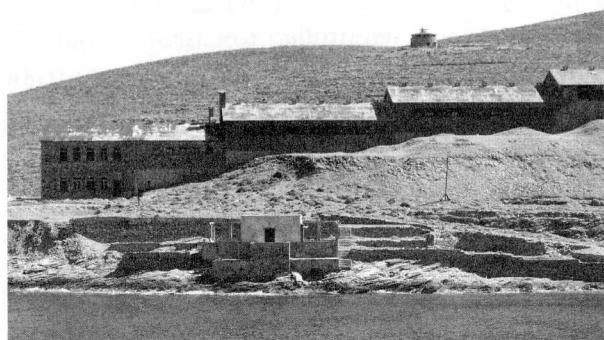
Αυτό που αφήνουν να φανεί οι κρατούμενοι των δύο πρώτων περιόδων είναι ουσιαστικά η μορφή της οργάνωσης της καθημερινότητάς τους. Η διοίκηση του στρατοπέδου, εκτελώντας πολιτικές εντολές, συγκρότησε, ιδιαίτερα στην πρώτη περίοδο, τη ζωή των κρατουμένων με την αρχή μιας τιμωρητικής βασανιστικής μονοτονίας. Στο έλεος των φυλάκων και της άλλοτε διατεταγμένης και άλλοτε πρωτοβουλιακής αυθαιρεσίας τους, οι κρατούμενοι όφειλαν να εκτελούν εργασίες προσανατολισμένες στην κατασκευή του κτηρίου των φυλακών και όλων των κτισμάτων του στρατοπέδου (φυλάκια, βοηθητικά κτήρια, σπίτια φυλάκων, «βίλες» των αξιωματικών κ.λπ.)⁶. Πολλές από τις εργασίες γίνονταν επίτηδες χωρίς μέσα και άλλες ολότελα χωρίς σκοπό. Το κουβάλημα της πέτρας ξεκίναγε συχνά από μακριά και οι κρατούμενοι πολλές φορές αναγκάζονταν να μεταφέρουν το βαρύ φορτίο τους με τα χέρια ώς τη θάλασσα όπου και το πετούσαν. Η σαδιστική αυτή αναπαράσταση του μύθου του Σίσυφου ήταν προφανώς μέρος ενός σχεδίου φυσικής και ψυχικής εξόντωσης των έγκλειστων⁷.

Η τιμωρητική καθημερινότητα δεν περιορίζόταν όμως μόνο στην εργασία. Ουσιαστικά το σύνολο των όρων διαβίωσης συνιστούσε μια τιμωρητική συνθήκη. Οι κρατούμενοι ήταν αναγκασμένοι να ζουν σε σκηνές στο έλεος των στοιχείων της φύσης, να κοιμούνται στοιβαγμένοι: «Όταν κατά τον βασανισμένο ύπνο ευρίσκετο κανείς εις την ανάγκην να αλλάξει στάσιν, έπρεπεν ολόκληρος η πλευρά της σκηνής να ξυπνήσει»⁸. Οι συνθήκες της διατροφής τους ήταν άθλιες, η έλλειψη νερού και πόσιμου και για την καθαριότητα βασανιστική, ρούχα και καθημερινά είδη σε απόλυτη ανεπάρκεια και τα λιγοστά δέματα σταλμένα από συγγενείς και φίλους έφταναν καταληστευμένα από τους φύλακες.

Η διοίκηση οργάνωνε την καθημερινότητα των κρατουμένων με μια πειθαρχία στρατοπέδου καταναγκαστικής εργασίας. Μετά το πρωινό προσκλητήριο στο χώρο συγκέντρωσης κάθε όρμου γινόταν η διαλογή και οι κρατούμενοι που θα δούλευαν στο εργοτάξιο της φυλακής σχημάτιζαν φά-

Φωτογραφίες από το αρχείο του Κ. Μαραγκουδάκη.
Ο πρώτος όρμος την περίοδο 1947-1952.

Το κτήριο των φυλακών
όπως είναι σήμερα.

λαγγα για να περπατήσουν συντεταγμένοι ώς εκεί (3-4 χιλιόμετρα). Οι υπόλοιποι μοιράζονταν σε αγγαρείς σχετικές με τη συντήρηση του στρατοπέδου και κάποιοι διαλέγονταν από φύλακες και αρχιφύλακες για να δουλέψουν στο χτίσιμο των σπιτιών τους. «Πολλές φορές έχτιζαν και γκρέμιζαν τα σπίτια που δεν τους άρεσαν. Σάμπως θα πλήρωνε κανείς μεροκάματο; Ήταν σκλαβιά και μεγαλείο!»⁹.

Το συσσίτιο, η προσωπική καθαριότητα, ο ύπνος είχαν βέβαια την ορισμένη τους ώρα στη δομή της ημέρας ώσπου έφτανε η στιγμή που τους υποχρέωναν να αποσυρθούν στις σκηνές με μόνο φως τους προβολείς των φυλακίων και το φεγγάρι όποτε υπήρχε.

Αν η ορατή οργάνωση της ζωής ακολουθούσε το αυστηρό πρόγραμμα της διοίκησης, μια άλλη παράλληλη και αθέατη οργάνωση διαπερνούσε την καθημερινότητα των κρατουμένων. «Η οργάνωση των κρατουμένων ήταν η δύναμη αυτή που γλίτωσε τον κόσμο από την εξόντωση... ήταν η ηθική και υλική αλληλεγγύη»¹⁰. Πρώτα πρώτα η μονάδα διαβίωσης, η σκηνή που αντιστοιχούσε σε 10 με 20 άτομα είχε σκηνάρχη που μπορούσε να εκπροσωπεί τη σκηνή όταν χρειαζόταν να μοιραστούν σε αγγαρείς και να καθοριστεί η περιοδικότητα των υποχρεώσεων (π.χ. καθάρισμα μαγειρείων κ.λπ.). Μικρότερες ομάδες 4-5 ατόμων αποκτούσαν οργανικές σχέσεις μεταξύ τους με την υποχρέωση να αλληλοβοηθούνται και να διαχειρίζονται από κοινού τα λιγοστά χρήματα ή τα δέματα που έπαιρναν. Στόχος ήταν τα πιο απροστάτευτα άτομα, ηλικιωμένοι ιδιαίτερα, φτωχοί και άρρωστοι να ανήκουν σε ομάδες «παρέες» που μπορούσαν να τους στηρίξουν. Οι παρέες μπορούσαν να φροντίζουν και για συμπληρωματικό φαγητό, όποτε υπήρχε δυνατότητα, σε μικρά αυτοσχέδια υπαίθρια φουρνάκια δίπλα στις σκηνές¹¹.

Οι ευρύτερες ομάδες στις οποίες οι κρατούμενοι είχαν οργανωθεί ήταν σε σχέση με τον τόπο καταγωγής τους. Είμαστε ακόμα σε μια εποχή που η καταγωγή μπορούσε να αποτελεί τη βάση μιας κοινής αναφοράς σε ιδιαίτερες συνθήκες, αξίες και αναμνήσεις. Στις «παροικίες» αυτές διοχετεύονταν η πληροφόρηση προσεκτικά και διαβαθμισμένα ανάλογα με το βαθμό εμπιστοσύνης που χαρακτήριζε τον καθένα. Η πληροφόρηση από τον ίξω κόσμο έφτανε παράνομα και για ένα μεγάλο διάστημα μέσα από ένα αυτοσχέδιο ορδιόφωνο κρυμμένο στον ηλεκτρικό υποσταθμό του πρώτου όρμου¹². Βέβαια το σχήμα της διαβαθμισμένης εμπιστοσύνης εμπεριέχει ιεραρχική δομή. Και πράγματι ο παράνομος μηχανισμός της κομματικής καθοδήγησης είχε μια αυστηρά συνωμοτική δομή και συγκεντρωτική λειτουργία. Όμως ίσως στο στρατόπεδο της Γυάρου ο πολιτισμός της αλληλεγγύης που έδωσε λαμπρά δείγματα στην εποχή της ΕΑΜικής αντίστασης, μπόρεσε να εξαπλωθεί υπερβαίνοντας τα στεγανά της κομματικής πειθαρχίας.

Το σημαντικό ήταν ότι η υπόγεια αλληλοστήριξη δημιούργησε δομές παράλληλης οργάνωσης και διαχειρίστηκε την κοινωνική συνθήκη που χα-

ορατήριζε μια εξαναγκαστική συμβίωση ως υπόβαθρο κοινοβιακής συγκατοίκησης. Η ακραία δυστυχία δεν θα αρκούσε για κάτι τέτοιο. Μόνο επειδή υπήρχε ένας πολιτισμός της Αριστεράς, με όλες τις αναπτηρίες και τις αντιφάσεις του, μπόρεσε η Γυάρος να στεγάσει όχι μόνο τη φρίκη αλλά και την ελπίδα. Άλλωστε, όπως και στις άλλες φυλακές και τους τόπους εξορίας, μεγάλο ρόλο έπαιξε η συνειδητή και υπόγεια αναπαραγωγή των διαπλαστικών εκδηλώσεων ενός τέτοιου πολιτισμού. Μαθήματα οργανώνονταν κρυφά στις σκηνές, είτε για αρατούμενους που τους έλειπαν στοιχειώδεις γνώσεις είτε για όλους, παρέχοντάς τους γνώσεις χρήσιμες και διαμορφωτικές μιας συνείδησης που αρνούνταν το υπάρχον καθεστώς. Οι λίγες εκδηλώσεις που έγιναν με την ανοχή ή τη σαστισμένη αμηχανία της διοίκησης ήταν μόνο η φανερή πλευρά όλης τουτης της συλλογικής καλλιέργειας.

Η εξαίρεση ως μαρτύριο – η εξαίρεση ως ελπίδα

Η διπλή οργάνωση της καθημερινότητας στη Γυάρο είναι που αποτελεί τον πυρήνα της συλλογικής μνήμης των αρατούμενων. Αν θυμούνται περιστατικά είναι γιατί εικονογραφούν τούτες τις δύο όψεις της ζωής, τούτες τις δύο ρυθμικότητες που συνυπήρχαν σε έναν υπόγειο συνήθως ανταγωνισμό γεννώντας δύο κατάστιχα εγγραφής της ζωής: το κατάστιχο του καταναγκασμού και το κατάστιχο της αντίστασης¹³. Αν κάτι πρέπει να αναδείξει η ενεργοποίηση της μνήμης είναι ακριβώς αυτή η διπλή εγγραφή. Πώς μπορεί να καταστεί μνημονεύσιμη αυτή η διπλή οργάνωση; Πώς μπορεί να φανεί όχι μόνο ο πόνος και η βία αλλά και το όνειρο και η ελπίδα; Η επικαιροποίηση της μνήμης που στοιχειώνει τη Γυάρο κατά τούτο μπορεί να αφορά το παρόν. Οι πιο μεγάλες στιγμές μιας θητικής της αλληλεγγύης μπορεί να μην εγγράφονται σε παραδειγματικές πράξεις επωνύμων, αυτών που η ιστορία απαθανατίζει, αλλά στις καθημερινές πράξεις πολλών και ανωνύμων. Τούτο το μήνυμα οφείλει κανείς να διαβάσει στους σωρούς τις πέτρες της αγγαρείας που ακόμα ασπρίζουν δίπλα στη θάλασσα, στις ξεχαρβαλωμένες αυτοσχέδιες πυροστιές, στα τοιχάκια που προστάτευαν τις σκηνές, στα σκουριασμένα κομμάτια του συρματοπλέγματος, στα μισογκρεμισμένα μαγειρεία, τις γούρνες για το πλύσιμο, σε ένα σπασμένο μελανοδοχείο παραχωμένο στο χώμα ή σε μια σκουριασμένη κονσέρβα.

Η δραστηριοποίηση της μνήμης οφείλει να διαβάζει και να αναδεικνύει μια ένταση που διαπερνούσε τη ζωή στη Γυάρο. Μια κατάσταση εξαίρεσης, μια ολοκληρωτική αναίρεση των συνθητιών και των κανόνων της ζωής, τροφοδοτούμενη από την ανέξελεγκτη βία των νικητών του εμφύλιου, γεννούσε νέα δεδομένα ζωής συλλογικής. Ο καταναγκασμός έφερνε αντιμέτωπους τους αρατούμενους με κάτι έξω από όσα μέχρι τότε γνώριζαν (αν και

κάποιοι είχαν γευτεί ήδη τις φυλακές του προ του πολέμου καθεστώτος). Γι' αυτούς η απόλυτη εξαίρεση των συνηθειών της ζωής τους έφερε ένα αβάσταχτο βάρος. Η απώλεια όμως αυτή ήταν και αποκαλυπτική. Αυτή η πέραν των ορίων του νόμου αναγκαστική συμβίωση αποκάλυψε πολλές από τις αυθαίρετες συμβάσεις πάνω στις οποίες στηριζόταν το υπόδειγμα της κοινής ζωής έξω από το στρατόπεδο. Η βίαια αναστολή τούτων των συμβάσεων εκθέτει και τον αυθαίρετο και γεμάτο διακρίσεις χαρακτήρα τους¹⁴. Ταυτόχρονα, η ευκαιρία για μια άλλη οργάνωση κοινής ζωής ή οργάνωση κοινής άμυνας στη φρίκη, προβάλλει στην κατάσταση εξαίρεσης το σήμα μιας νέας κανονικότητας που την υπερβαίνει.

Εξωτερικά κρινόμενη η κατάσταση εξαίρεσης εκπέμπει ένα παράδειγμα προς αποφυγή. Όλοι τούτοι οι κρατούμενοι βρίσκονται έξω από τις αποδεκτές αξίες, τις «συμφωνίες» της κοινής ζωής, γι' αυτό και τιμωρούνται παραδειγματικά. Είναι όμως οι πρότερες πράξεις των κρατουμένων που παρουσιάζονται ως παραβάσεις, ως εξαίρεσεις. Ο κυρίαρχος λόγος τους εμφανίζει όχι απλώς ως εχθρούς ούτε μόνο ως «ανθέλληνες», πρόκειται για «εγκληματίες».

Η δραστηριοποίηση της μνήμης μπορεί να μεταφέρει τούτη την ένταση κανονικότητας και εξαίρεσης; Αν ναι, μοιάζει πως η δύναμη της πρέπει να μας προσφέρει όχι μόνο τα στοιχεία για να διαπιστώσουμε τούτη την ένταση αλλά, προοπτικά, τη δυνατότητα να ξανασκεφτούμε το όρια του κανονικού, τα όρια της αποδεκτής πράξης.

Ουσιαστικά η Γυάρος προσφέρει τον τόπο και τον τρόπο να στοχαστεί κανείς τη σημασία της ασυνέχειας για τη συγκρότηση της συλλογικής μνήμης. Η επίγνωση της τομής είναι εκείνη που μπορεί να ανασυστήσει το παρελθόν ως πεδίο ανταγωνισμού διαφορετικών προοπτικών¹⁵. Στη Γυάρο, η ασυνέχεια της ζήξης, η κατάσταση εξαίρεσης, γέννησε και μια νέα εξαγακτική συνέχεια, τη συνέχεια μιας παραδειγματικής διαδικασίας τιμωρίας και «σωφρονισμού» αλλά και μια νέα δυνάμει απελευθερωτική συνέχεια, τη συνέχεια μιας καθημερινής κοντούρας της αντίστασης και της αλληλεγγύης. Αν δούμε μόνο τη φρίκη της εξαίρεσης ίσως εύκολα μπορούμε να περιβάλλουμε τη Γυάρο με το πέπλο ενός τέρατος προς έκθεση. Κανένας λόγος ν' ανησυχούμε: τα τέρατα γεννήθηκαν από «ανώμαλες» ιστορικές περιόδους. Αν όμως δούμε στη Γυάρο την καθημερινότητα ως πεδίο εγγραφής και της φρίκης και της ελπίδας, τότε υπάρχουν πολλοί λόγοι ν' ανησυχούμε και άλλοι τόσοι για να ελπίζουμε. Κάπως έτσι η επικαιροποίηση είναι η αντίληψη εκείνου του παρελθόντος που δίνει νόημα στο παρόν, αποδίδοντας και στο παρελθόν νέο νόημα στο σήμερα της ανάκλησής του¹⁶.

Αυτό που η Γυάρος αναδεικνύει στην πιο γενική του διατύπωση είναι μια αλλιώτικη σύμπλεξη έκτακτου και συνήθειας, εξαίρεσης και κανόνα. Στην καθημερινή ζωή το έκτακτο μπορεί να έχει τη μορφή μιας ευκαιρίας ή

μιας απειλής, μπορεί όμως, και οι κοινωνίες αυτό πάσχιζαν να εξασφαλίσουν, να αρθρώνει τους κύκλους της επανάληψης. Η Γυάρος εκπροσωπεί μια διαφορετική εισβολή του έκτακτου στην καθημερινότητα κάποιων ανθρώπων παράγοντας έναν νέο κανόνα. Η κατάσταση εξαίρεσης θεμελιώνει έκτακτες σχέσεις χωρίς ορατή προοπτική αναστολής της¹⁷. Ταυτόχρονα η κατάσταση εξαίρεσης σημαδεύει τον ορίζοντα του έκτακτου για όλους τους άλλους: η απειλή είναι ορατή. Έτσι στοιχήθηκε μια νέα κανονικότητα στην ανάπτηρη μετεμφυλιακή «δημοκρατία», μια κανονικότητα υπό διαρκή αναστολή, στο όνομα μιας «απειλής» που έχει τεθεί εκτός νόμου, εκτός χώρου και εκτός χρόνου (έχει δηλαδή απωθηθεί στην επικράτεια του εξωκοινωνικού, μια επικράτεια τυφλής και ανεξήγητης αγοριότητας).

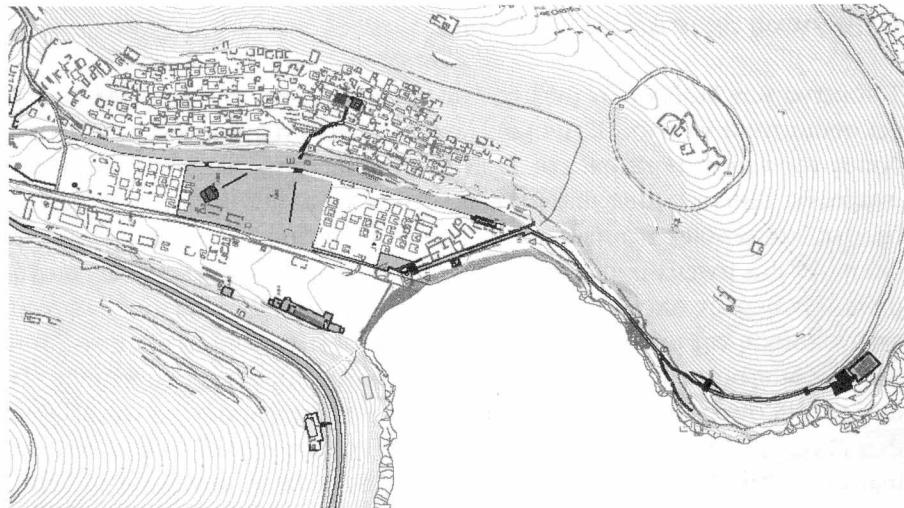
Τούτη η διαφορετική σύμπλεξη έκτακτου και συνήθειας μπορεί να γίνει το αντικείμενο της παρέμβασης στη Γυάρο των ερειπίων. Το μνημείο σημαδεύει μεγάλες πράξεις. Εξαιρέσεις. Τονίζει, προβάλλει και ξεχωρίζει αυτό που οφείλει να διακριθεί από όσα ταπεινά το περιβάλλον. Έτσι προβάλλει και το μνημείο ως χωρική διάταξη. Διακρίνεται¹⁸. Όταν όμως χρειάζεται να προβληθεί το καθημερινό ως πεδίο σύμπλεξης έκτακτου και συνήθειας, τότε αντί για μνημεία προς τα οποία στρέφει κανείς το βλέμμα και τα αναγνωρίζει, χρειάζεται να υποδειχθούν αλληλοαναφερόμενες τοποθεσίες, η συσχέτιση των οποίων μπορεί να «δείχνει» τούτη ακριβώς τη σύμπλεξη. Το μνημείο αφηγείται παραμένοντας εξαίρεση το ίδιο. Οι αλληλοαναφερόμενες τοποθεσίες όμως οφείλουν να συγκρίνουν, να αφηγούνται τη ζωή μέσα από τους ρυθμούς και τις διακοπές της. Να δείχνουν πως οι διακοπές ιδρύουν και καταστρέφουν ζωή. Πως σήμερα όπως και τότε η μνήμη δεν είναι θεματοφύλακας της συνέχειας αλλά και πεδίο σύγκρισης, διασταύρωσης, σύμπλεξης της συνέχειας με την ασυνέχεια.

Μια συκιά. Γίνεται μνημείο μια συκιά; Κι όμως σε μια συγκεκριμένη συκιά, γέρικη πια και αναμαλλιασμένη από τους καιρούς, μαρτύρησαν κρεμασμένοι πολλοί ανώνυμοι κρατούμενοι. Στη συκιά του Γλάστρα (όνομα ενός από τους πιο απάνθρωπους διουκητές του στρατοπέδου), βασανίστηκαν πολλοί με πρόφαση ότι παρέβησαν κάποιον πειθαρχικό κανόνα ή κάποια εντολή. Το τρομακτικό με τούτη την τοποθεσία του μαρτυρίου είναι ότι δεν έχει τίποτα το εξαιρετικό. Σημάδευε όμως την καθημερινή απειλή μιας εξαίρεσης, μιας εξαίρεσης σε έναν κανόνα ζωής που ήταν θεμελιώμενος στην εξαίρεση. Στην καθημερινή της σκιά η συκιά είναι μια τοποθεσία που μπορεί να θυμίσει τούτη την αλληλεξάρτηση καθημερινότητας και εξαίρεσης. Μπορεί, όπως και πολλές άλλες τοποθεσίες, να μεταδώσει τούτη την αίσθηση ζωής σε εξαίρεση, της καθημερινά έκθετης στην εξαίρεση. Και το «χαντάκι», τόπος που οι κρατούμενοι του πρώτου όρμου μαζεύονταν καθημερινά για να τους διαλέξουν για τις αγγαρείες, είναι μια περιοχή σύμπλεξης εξαίρεσης και κανονικότητας. Η εξαίρεση εκεί καθημερινά

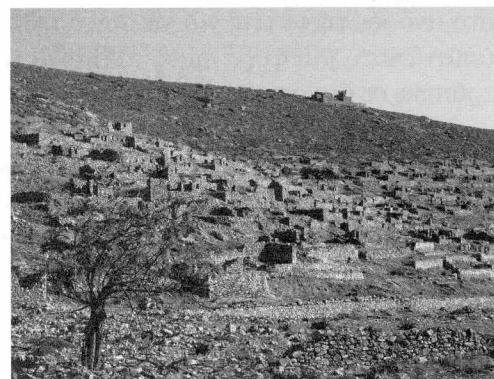
κανονικοποιείται: Καθένας έχει να διηγηθεί μια μέρα που ξυλοκόπησαν τον τάδε, μια μέρα που ο δείνα ξέφυγε και κρύφτηκε για να γλιτώσει το μαρτύριο της αγγαρείας, μια μέρα που κάποιος διαπομπεύτηκε γιατί επικαλέστηκε την αρρώστια του για να μη δουλέψει¹⁹. Άλλα και το μικρό θεατράκι, η μικρή αυτοσχέδια σκηνή στον πρώτο όρμο ήταν μια τοποθεσία-εξαίρεση. Εκεί τις Κυριακές έφτασε να γίνονται παραστάσεις για τους κρατούμενους με έργα κλασικά, αλλά και δικά τους, με αυτοσχέδια σκηνικά και κοστούμια. Η διοίκηση ανέχτηκε τούτη τη λειτουργία, όμως στις πρώτες της εκδηλώσεις οι συντελεστές της παράστασης αντιμετώπισαν το πειθαρχείο²⁰. Οι πρωτοβουλίες των κρατούμενων πάντα δοκίμαζαν αλλά και κάποτε τροποποιούσαν τα όρια των απαγορεύσεων.

Το όριο της εξαίρεσης πράγματι συγκλονιστικά σημαδεύει το νεκροταφείο. Εκεί θάφτηκαν όσοι πέθαναν στη Γυάρο από τα μαρτύρια, τα βασανιστήρια και τις κακουχίες. Πολλοί άλλοι πέθαναν στη Σύρο ή καθώς μετακομίζονταν σε άλλες φυλακές για να μη στιγματιστεί το στρατόπεδο. Οι αναμνήσεις των κρατούμενων είναι εδώ ιδιαίτερα έντονες. Δεν τους επέτρεπαν συνήθως να συνοδεύουν οι ίδιοι τους νεκρούς τους όμως τουλάχιστον σε μια κηδεία, σύμφωνα με μαρτυρίες, μαζεύτηκαν πολλοί στις άκρες των όρμων και αντικρύζοντας την τοποθεσία του νεκροταφείου φώναζαν όλοι μαζί «αιωνία σου η μνήμη»²¹. Το νεκροταφείο ήταν έξω από τη διαδομή που οδηγούσε στους όρμους. Μακριά, πάνω από έναν όρμο που δεν χρησιμοποιήθηκε ποτέ, ήταν σαν να σηματοδοτούσε την κυνική περιφρόνηση της διοίκησης προς τους νεκρούς. Ενώ ένα νεκροταφείο πάντα μνημειόποιει, τούτο εδώ εξέφραζε την καθημερινή απαξίωση των κρατούμενων. Ακόμα και στην εξαιρετική συνθήκη του θανάτου, μια συνθήκη ταυτόχρονα κοινή για όλους τους ανθρώπους, οι κρατούμενοι εξαιρούνταν: Δεν τους άρμιζε η τιμή και η μνήμη.

Μπορεί η ενεργοποίηση της μνήμης σήμερα να γεννήσει μια στάση απέναντι σε τούτο τον τόπο; Αρκεί να τονιστεί η τοποθεσία ή μήπως χρειάζεται να αναδειχθεί ταυτόχρονα ο τρόπος που τη γέννησε; Μια ιδέα που καταθέτει η μελέτη είναι να τοποθετηθούν σταυροί ξαπλωμένοι στο κάθε μνήμα. Συμβολικά τούτο δείχνει όχι μόνο την εξαναγκαστική επισήμανση με ένα θρησκευτικό σύμβολο τόπων όπου θάφτηκαν κάποιοι που αρνιόνταν τη θρησκεία (άλλωστε έντονη ήταν η αντίδρασή τους στον αναγκαστικό εκκλησιασμό τα χρόνια της πρώτης περιόδου οπότε και φτιάχτηκε το νεκροταφείο) αλλά και την εγκατάλειψη που ακολούθησε όταν τα μνήματα παρέμειναν στο έλεος των ζωντανών και του καιρού.

Ο πρώτος όρμος με επισήμανση της διαδομής ενεργοποίησης της μνήμης, η οποία καταλήγει στο νεκροταφείο.

Ερείπια από τον καταυλισμό των κρατουμένων στον πρώτο όρμο.

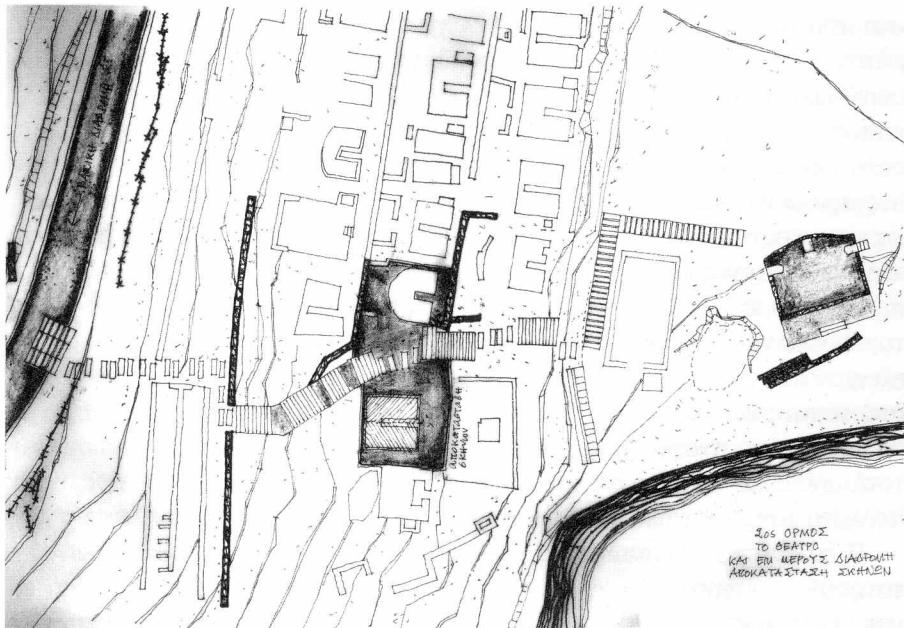

Η ανάγνωση της μνήμης ως εμπλοκή

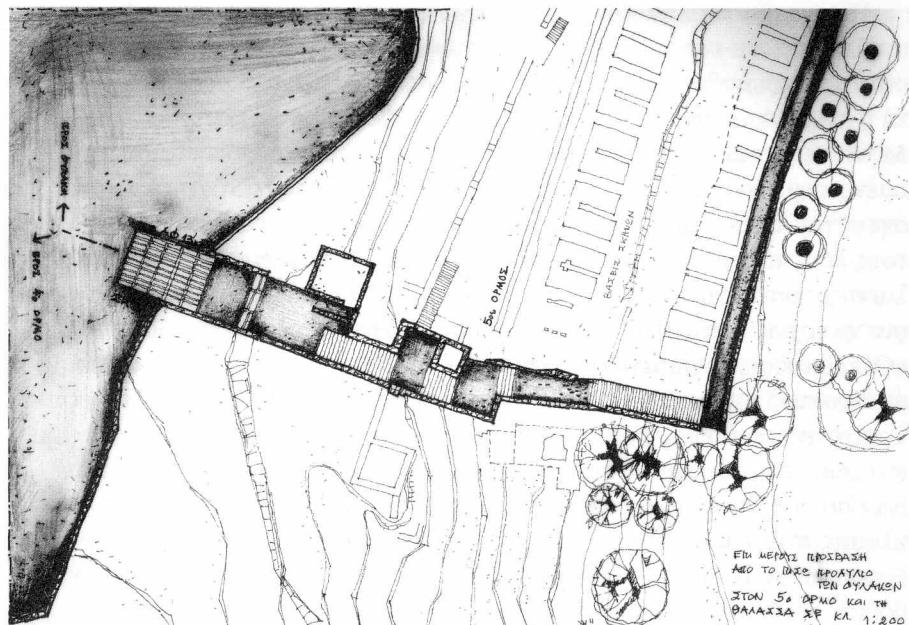
Το δίκτυο των διαδρομών μνήμης που χαρακτηρίζουν την πρόταση επιχειρεί ουσιαστικά να αναδειξει τη συλλογική μνήμη ενεργοποιούμενη με τους όρους του εκάστοτε επισκέπτη. Η ενεργοποίηση αυτή ουσιαστικά τελείται, συμβαίνει εξαιτίας μιας μετακίνησης στο χώρο που συσχετίζει χωρικούς δείκτες, τοποθεσίες επισημασμένες έτσι που να παραπέμπουν η μια στην άλλη. Αν μια μνημειακή καταγραφή επιμένει στην περιουσιαλογή και διατήρηση των υλικών απομειναριών ως ιχνών του παρελθόντος, μια τελεστική ενεργοποίηση της μνήμης δοκιμάζει να εφοδιάσει το τοπίο με δείκτες, των οποίων διαφορετικές συσχετίσεις υποδεικνύουν χρονικές συσχετίσεις. Τη διαλεκτική συνέχειας και ασυνέχειας είναι που επιχειρούν να αναδείξουν οι χωρικοί δείκτες, τη διαλεκτική σύμπλεξη κατάστασης εξαίρεσης και καθημερινότητας. Όχι τι ήταν μόνο ή τι συνέβη αλλά τι συνέβαινε και πώς ήταν δυνατόν να συμβαίνει. Η διαδρομή δεν είναι μόνο ένας δρόμος που εξυπηρετεί τους επισκέπτες. Είναι ταυτόχρονα ένας τρόπος να συσχετίζει και να εξηγεί τοποθεσίες. Μπορεί να το κάνει σημαδεύοντας την ίδια πορεία που ακολουθούσαν κρατούμενοι, είτε προς την αγγαρεία του εργοτάξιου της φυλακής είτε για να κουβαλήσουν νερό είτε για να μεταφερθούν στο αναρρωτήριο είτε για να συναντηθούν με τους συγκρατουμένους τους (σπανιότατα μια φορά όμως το Πάσχα του 1950, τούτη η δυνατότητα μετατράπηκε σε μια απρογραμμάτιστη συλλογική γιορτή)²².

Μπορεί να το κάνει επίσης υποδεικνύοντας σχέσεις ανάμεσα σε τοποθεσίες, προτείνοντας για παράδειγμα στον επισκέπτη να κατέβει ώς τα μαγειρεία, να φτάσει στο θέατρο του πρώτου ή το χώρο συγκέντρωσης του τρίτου όρμου, να ξεγλιστρήσει ανάμεσα στα φυλάκια της παραλίας, να σκαρφαλώσει στην ηλεκτρική, στο κτήριο των φυλακών και τα μακρινά φυλάκια, ή να φτάσει στο νεκροταφείο.

Μπορεί ακόμα να υποδεικνύει τα όρια του επιτρεπόμενου και του απαγορευμένου, τους χωρικούς δείκτες της καταναγκαστικής κίνησης και της οριοθετημένης παραμονής (του εγκλεισμού). Την περίοδο 1947-1952 οι όρμοι ήταν αυστηρά οριοθετημένοι με διπλές σειρές συρματοπλεγμάτων. Η διαδρομή που τους συνέδεε μπορούσε να διασχίζεται μόνο από τη φάλαγγα της αγγαρείας. Επίτηδες οι κρατούμενοι βάδιζαν σημειωτόν αντιστεκόμενοι όσο μπορούσαν στην καταναγκαστική, παράνομη και εξοντωτική εργασία. Ήταν τιμή κάποιοι να μπαίνουν μπροστά γιατί εκείνοι έτρωγαν το πιο πολύ ξύλο. Την επόμενη περίοδο είναι το κτήριο της φυλακής που ορίζει το αντηρό περίγραμμα του χώρου κίνησης των κρατουμένων. Προαυλίζονται σε ειδικά αιθρια στο εσωτερικό του κτηρίου. Την περίοδο της χούντας τα εγκαταλειμμένα στρατόπεδα υποδέχονται ξαφνικά ένα πλήθος κόσμου. Άλλοι στο κτήριο, άλλοι στους δύο γειτονικούς της φυλακής όρμους. Πάλι η επικοινωνία

Χαρακτηριστικά αποστάσματα του δικτύου των προτεινόμενων διαδρομών στον δεύτερο και πέμπτο όρμο.

ανάμεσα στις διαφορετικές ομάδες ελέγχεται αυστηρά. Μια κρατούμενη θυμάται πόστη σημασία είχε για την ίδια και τις συγκρατούμενές της να διαβούν συμβολικά το όριο που σημάδευε την ακτίνα ελέγχου του πολυβολείου όταν κάποιες φορές επέτρεψαν στις γυναίκες κρατούμενες να πλυθούν στη θάλασσα²³. Την περίοδο 1973-1974 πάλι, οι αριστεροί κρατούμενοι ήταν πολύ πιο περιορισμένοι στις κινήσεις τους. Κάποιοι από τους μη χαρακτηρισμένους ως αριστερούς μπορούσαν να κινούνται και στον τέταρτο όρμο μέχρι και να κάνουν μακρινές βόλτες²⁴. Όλες τις περιόδους ο έλεγχος του χώρου και ο προσδιορισμός των κρατουμένων με βάση τη θέση τους στο χώρο του στρατοπέδου είναι καθοριστικές προτεραιότητες της διοίκησης: Η λογική του ελέγχου και του καταναγκασμού είναι που αρθρώνει το χώρο σε ένα δίκτυο από τόπους και διαδρομές. Η διαδρομή ενεργοποίησης της μνήμης επιχειρεί να καταστήσει αναγνώσιμο τούτο το δίκτυο των χωρικά εντοπισμένων ταυτότητων μέσω των οποίων οι διοικήσεις ταξινομούσαν και μεταχειρίζονταν ανάλογα τους κρατούμενους και τις κρατούμενες.

Η διάσχιση κάθε διαδρομής μνήμης απλώς ενεργοποιεί ένα πεδίο δυνατοτήτων. Δεν πρόκειται για το πρόγραμμα μιας επίσκεψης όπου καθετί είναι στη θέση του και πρέπει να το δεις με τη σειρά του. Περισσότερο από την εξάντληση κάποιων «αξιοθέατων» η επίσκεψη πρέπει να είναι μια εμπειρία αναρρώσης, μια εμπειρία ανακάλυψης, εμπειρία ίσως επίγνωσης. Η διαδρομή δεν είναι παρά η τέλεση με το ίδιο το σώμα του επισκέπτη μιας επικαιροποίησης. Κάτι τέτοιο μπορεί πράγματι να καταστήσει τη Γυάρο σήμα κινδύνου για το μέλλον.

Η εμπειρία της επίσκεψης οφείλει να κάνει δυνατή την κατανόηση και της απελπισίας και της δύναμης των κρατουμένων. Κάτι από αυτό που αντίκρυσαν όταν πρωτοβρέθηκαν εκεί πρέπει να μείνει στη μνήμη του επισκέπτη. Αυτή η μνήμη των εντυπώσεων που χαράζεται βαθιά δεν έχει συχνά υλικά ίχνη. Μόνο σε μια κίνηση, σε μια στροφή του δρόμου, σε ένα επί τούτου εντοπισμένο σημείο στάσης μπορεί κανείς σήμερα να σκεφτεί, όχι απλώς να δει, όψεις του τοπίου που συμπτυχνώνουν την εμπειρία των κρατουμένων. Ένας τους λέει για την πρώτη του εντύπωση όταν έφτανε εξόριστος από την απριλιανή χούντα στην προβλήτα του κτηρίου των φυλακών: «Βλέπω ένα φρούριο να έρχεται καταπάνω μας»²⁵. Άλλος, κρατούμενος της περιόδου 1947-52: «Ο πρώτος όρμος ήταν ολόκληρη πολιτεία»²⁶. Άλλη, το 1967: «Αντίκρυσα μπαίνοντας στη φυλακή έναν φοβερό διάδρομο που θύμιζε το Νταχάου»²⁷. Τούτες τις αισθήσεις που συμπτυχνώνουν και καθιστούν ταυτόχρονα εμπειρία ξωής τη Γυάρο ως εξαίρεση χρειάζεται κανείς να μπορέσει να τις συλλάβει όσο γίνεται με το σώμα του. Και αν δεν μπορεί να ακούσει τον ήχο των κλοιμπς που υποδέχονταν τους νεοφερμένους στον πρώτο όρμο όταν τους ξεφόρτωναν τα μεταγωγικά, μπορεί να ακούσει ίσως τον ήχο του αέρα: «Ο βοριάς φυσομανάει. Το κτήριο τρίζει ολόκληρο. Νόμιζες ότι θα πέσει»²⁸.

Στη μυθολογία της επιστημονικής έρευνας ο παρατηρητής φαντάζει αμέτοχος στα φαινόμενα που παρατηρεί. Καταγράφει, συγκρίνει και ταξινομεί χωρίς να εμπλέκεται. Η έρευνα στη Γυάρο είναι ίσως μια από τις πιο καθαρές περιπτώσεις που αναδεικνύεται πόσο αδύνατη είναι τούτη η στάση της μη εμπλοκής. Ισως μάλιστα η μη εμπλοκή να είναι ο μόνος τρόπος για να χάσει κανείς τις ιδιοτυπίες του φαινομένου που παρατηρεί. Αν κανείς δεν ξητά να βρει στα ερείπια τρόπους να ενεργοποιηθεί μια μνήμη που αφορά όλους αλλά μόνο να αποδελτιώσει, να φωτογραφίσει και να σχεδιάσει ότι έχει απομείνει, δεν μπορεί να ανακαλύψει ούτε το νόημα που έχουν οι πέτρες ούτε τα χνάρια μιας διαδρομής μαρτυρίου σκεπασμένης με αγριόχορτα. «Πρέπει να καταλάβει [ο επισκέπτης] ότι κάθε πέτρα έχει κουβαληθεί στον ώμο κάποιου κρατούμενου. Και ο κρατούμενος αυτός δεν τοποθέτησε εκεί κάθε πέτρα ούτε χάριν αναψυχής ούτε για να εισπράξει κάτι. Την τοποθέτησε εκεί βασανιζόμενος»²⁹. Για να αντιληφθείς κάτι τέτοιο πρότεινε να σε αφορά αυτό που έγινε εκεί. Πρέπει να απειλεί την τάξη του παρόντος που ζεις, να σκιάζει το μέλλον των ονείρων σου.

Η μελέτη μια τέτοια εμπλοκή αποτύπωσε. Δεν αποτελεί αξιοποίηση, δεν αποτελεί πρόγραμμα ανάπλασης και συντήρησης. Πρόταση κατανόησης, επικαιροποίησης και αναστοχασμού περιέχει. Και δεν θα ήταν δυνατό να διατυπωθεί χωρίς την ενεργό εμπλοκή εκείνων που έζησαν την καταστροφή, τη βία αλλά και την αλληλεγγύη. Κάποιος πρώην κρατούμενος είπε χωρίς περιστροφές: «Να αφήσουν τις φιοριτούρες, τις μαρμάρινες πλάκες και δόξα και τιμή και τέτοια»³⁰.

Η έρευνα όσο και η πρόταση προσπάθησαν να αναδείξουν τούτη τη σχέση με τον τόπο. Η ενεργοποίηση της μνήμης είναι ένα στοίχημα, μια συνθήκη που μόνο τις προϋποθέσεις της μπορεί κανείς να σχεδιάσει. Αν οι ίδιοι οι επισκέπτες και οι επισκέπτριες δεν ενεργοποιήσουν με τη δική τους παρουσία την ανάγνωση του τοπίου, αν δεν διαβάσουν και με το σώμα και με τη σκέψη τους το τοπίο σαν ένα δίκτυο από χωρικούς δείκτες που παραπέμπουν στην καθημερινότητα μιας εξαίρεσης, τότε τίποτα δεν θα αναδυθεί από το παρελθόν. Ισως μόνο μια θολή αίσθηση ερήμωσης που εύκολα ο κυκλαδίτικος ήλιος και η λαμπερή θάλασσα μπορεί να σκορπίσουν. Η Γυάρος σαν τόπος μαρτυρίου και αντίστασης θα αναδυθεί στο παρόν του καθένα μόνο αν παρακινηθεί να βρεθεί κάτοικος προσωρινός ενός τοπίου μνήμης. Στόχος της έρευνας και της μελέτης δεν ήταν να διαμορφωθεί ένας τόπος-εκθετήριο, να σχεδιαστεί ένα μουσείο απλωμένο σε ένα νησί. Στόχος ήταν να ενθαρρυνθεί με χωρικές επεμβάσεις η εμπλοκή σε μια διδακτική εμπειρία ανάδειξης της μνήμης. Μια εμπειρία που συνιστά τη μόνη, φευγαλέα και προσωρινή ίσως αλλά και ταυτόχρονα βαθιά και μόνιμη εγγραφή του παρελθόντος στη ζωή εκείνων που θα έρθουν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η ιδέα της ανάπτυξης στη Γυάρο ενός στρατοπέδου πολιτικών κρατουμένων προήλθε από την Αγγλική Οργανωτική Αποστολή ενώ ο εμφύλιος πόλεμος ακόμη μαίνονταν. Τον Ιούλιο του 1947 μετάγονται στη Γυάρο οι πρώτοι κρατούμενοι προεχόμενοι από τις φυλακές της Καλαμάτας. Ακολούθησαν πολλοί ακόμα έτσι που έφτασαν τους 15.000 κατανεμημένους σε πέντε όρμους. Κάθε όρμος ήταν οργανωμένος για διαφορετικές κατηγορίες κρατουμένων (ο τρίτος ήταν όρμος απομόνωσης διανοούμενων και στελεχών, ο πέμπτος αρχικά όρμος βαριάς απομόνωσης και βασανιστηρίων και μετά όρμος τεχνιτών, ο τέταρτος έγινε από το 1950 όρμος των αναντηφάντων, ο πρώτος ήταν πάντα η «πρωτεύουσα» με τα κτήρια της διοίκησης και την τεράστια έκτασή του. Ο δεύτερος διατέλεσε όρμος αρρώστων και γερόντων, όρμος των «ξωηρών» και μετά όρμος των ανανηφάντων). Οι συνθήκες διαβίωσης και τα μαρτύρια των κρατουμένων την πρώτη περίοδο της λειτουργίας του στρατοπέδου μέχρι το Νοέμβρη του 1952 περιγράφονται αναλυτικά σε υπόμνημα που συνέταξαν οι ίδιοι και υπέβαλαν στον υπουργό Δικαιοσύνης της κυβέρνησης Πλαστήρα το 1951 (βλ. βιβλιογραφία *Γιούρα Υπόμνημα κρατουμένων*). Το 1955, μετά τη γνωστή απόδραση από τις φυλακές των Βούλων, η Γυάρος άνοιξε ξανά (περίοδος κυβέρνησης Παπάγου). Ήδη έχει τελειώσει με την καταναγκαστική εργασία των κρατουμένων το κτήριο των φυλακών όπου και κλείνονται οι μεταγόμενοι κρατούμενοι. Μετά από έντονες διαμαρτυρίες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό η Γυάρος κλείνει ξανά το 1962. Η δικτατορία των συνταγματαρχών μεταφέρει σωρηδόν συλληφθέντες «χαρακτηρισμένους» στη Γυάρο το 1967 αμέσως μετά το πραξικόπημα. Χρησιμοποιούνται οι όρμοι δίπλα στις φυλακές (τέταρτος και πέμπτος) και το ίδιο το κτήριο των φυλακών, όπου σε ειδικό θάλαμο κλείνονται για πρώτη φορά και γυναίκες. Εικόνες από τη Γυάρο τραβηγμένες από αεροπλάνο κάνουν το γύρο του κόσμου και γεννούν κύμα διαμαρτυρίας. Η χούντα αναγκάζεται να κλείσει το στρατόπεδο το Νοέμβρη του ίδιου χρόνου μετάγοντας τους περισσότερους κρατούμενους στη Λέρο. Η χούντα του Ιωαννίδη ξανανοίγει τη Γυάρο το Νοέμβρη του 1973 μετά την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Για πρώτη φορά κλείνονται στη φυλακή και αγωνιστές του ευρύτερου δημοκρατικού χώρου. Τον Ιούλιο του 1974 η Γυάρος κλείνει με την πτώση της δικτατορίας.

2. «Το στρατόπεδο είναι ο χώρος που ανοίγεται όταν η κατάσταση εξαίρεσης αρχίζει να καθίσταται ο κανόνας» (G. Agamben, *Homo Sacer – Κυριαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, Αθήνα: Scripta 2005, σ. 260). «Οι κάτοικοι του απογυμνώνονται από κάθε πολιτική υπόσταση και ανάγονται καθ' όλοκληριαν σε γυμνή ζωή» (σ.π., σ. 263). Παρά τη βούληση του μετεμφυλιακού κράτους, οι αγώνες των κρατουμένων και της Αριστεράς εμπόδισαν την οριστικοποίηση αυτής της απογύμνωσης, θέτοντας διαφοράς στην κοινωνία το θέμα της προστασίας των έγκλειστων από την ασυδοσία και την αδικία.

3. Ιδιαίτερη ήταν η συμβολή του συλλόγου *Γυάρος – Ιστορική μνήμη* σε τούτη την προοπτική. Ο σύλλογος ιδρύθηκε το 2001 και από τότε παρεμβαίνει συνεχώς με στόχο την ανάδειξη της Γυάρου σε τόπο μνήμης. Έχει συλλέξει αρχειακό υλικό, έχει προκαλέσει αποφάσεις για το χαρακτηρισμό της Γυάρου και των κτηρίων της, έχει υποβάλλει προτάσεις και έχει οργανώσει επισκέψεις στο νησί. Μετείχε στην ειδική επιτροπή εισηγήσεων του υπουργείου Αιγαίου (βλ. παρακάτω στο κείμενο).

4. Την ερευνητική ομάδα αποτελούσαν η Α. Βρυχέα, καθηγήτρια ΕΜΠ και επιστημονική υπεύθυνη του προγράμματος, ο Σ. Σταυρίδης, λέκτορας ΕΜΠ αναπληρωτής επιστημονικός υπεύθυνος, η Β. Γκιζέλη, εντεταλμένη αναπληρώτρια καθηγήτρια, ο Β. Κορτικός, εντεταλμένος λέκτορας και η Κ. Πολυχρονιάδη, μεταπτυχιακή σπουδάστρια.

5. Απόσπασμα από το κεφάλαιο «Στόχοι» του ερευνητικού προγράμματος.

6. «Στη Γιούρα η εργασία στάθηκε πραγματικά το βασικό στοιχείο της ζωής μας...»

Είναι μια χωρίς προηγούμενο βαριά απασχόληση των κρατουμένων που έχει σκοπό την εξόντωσή τους. Είναι μια χωρίς τέλος σπατάλη δυνάμεων με τον ίδιο σκοπό», βλ. Συλλογικό, *Γιούρα το Θανατονήσι*, Γνώσεις, χ.χ., σ. 190.

7. Χαρακτηριστικό το δημοσίευμα της εφημερίδας *Μάχη* της 6/4/1950. Βλ. αναδημοσιευμένο στο Ε. Μαχαίρας, *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα*, Αθήνα: Προοπτική, 1994, σ. 421.

8. *Γιούρα – Υπόμνημα κρατουμένων*, Γ. Πετρής (επιμ.), Αθήνα: Γνώση, 1984, σ. 82(34).

9. Μαρτυρία του κρατούμενου Δ. Καραθάνου (περιέχεται στο αρχείο συνεντεύξεων του ερευνητικού προγράμματος).

10. Ό.π.

11. Πληροφορίες σε σχέση με την καθημερινή οργάνωση της ζωής περιέχονται σε αναμνήσεις κρατουμένων δημοσιευμένες (βλ. Β. Βαρδινογιάννης-Π. Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, Αθήνα: Φιλίστωρ 1995, σ. 123 κ.ε., 458 κ.ε., 516 κ.ε.), αλλά και στις συνεντεύξεις των κρατουμένων που παρουσιάζονται στο τεύχος του ερευνητικού προγράμματος. Ιδιαίτερα για την περίοδο της χούντας ο Σ. Χαλβατζής περιγράφει τη λειτουργία των «ομάδων συμβίωσης». Ο Κ. Μαραγκούδακης περιγράφει τον τρόπο που η συμμετοχή μορφωμένων σε υπηρεσίες του στρατοπέδου (ο ίδιος βρέθηκε στο λογιστήριο μεγάλο μέρος της περιόδου 1949-51 και το 1967) βοήθησε την υπόγεια αντίσταση και, όταν υπήρξε εικαριά, διευκόλυνε τη δημοσιοποίηση στοιχείων που αποκάλυπταν τις απάτες, τις καταχρήσεις και τη διαφθορά της διοίκησης (έλεγχος 1951).

12. Την ιστορία αυτού του αυτοσχέδιου φαδιοφώνου λήψης κατέθεσε ένας από τους δημιουργούς του, ο Σταμάτης Λυγίζος. Στην αρχή ήταν φτιαγμένο με ένα κομμάτι γαλληνίτη και ακουστικά και στη συνέχεια αντικαταστάθηκε από μια συσκευή που μεταφέρθηκε κρυφά με τη συνεργασία ενός φύλακα στη Γυάρο. Ομάδα κρατουμένων φρόντιζε για την αποδελτίωση των ειδήσεων και την κυριαρχία τους μέσω της οργάνωσης στους κρατούμενους. Καθοριστικό ρόλο στη λειτουργία αυτού του δικτύου που κράτησε από το 1949 ώς το 1952 έπαιξαν σύμφωνα με τις αναμνήσεις του Λυγίζου οι Γ. Δέλφης, Δ. Βάσσαλος και Λ. Τσικνιάς. (περισσότερες πληροφορίες βρίσκονται στο τεύχος της έρευνας).

13. Αν δεχτούμε το επιχείρημα του J. Scott, οι χυριαρχούμενοι επινοούν τρόπους δράσης που έχουν διπλή σημασία, κρύβοντας πίσω από χειρονομίες συμπλόρωσης πρακτικές αντίστασης, συνήθως «χαμηλού προφίλ μορφές αντίστασης». Αυτό που ο Scott ονομάζει «υπόγεια πολιτική [infrapolitics] των υποτελών ομάδων» (J. Scott, *Domination and the Arts of Resistance*, Νιού Χέιβεν: Yale University Press, 1990, σ. 19) μπορεί να αποδοθεί και στις καθημερινές συμπεριφορές και συνήθειες των κρατουμένων.

14. «Το να έχεις την εμπειρία των νόμων κατευθείαν σημαίνει επίσης να αναγνωρίζεις τη συμβατική τους υπόσταση και την αυθαίρετη θεμελιώση τους», P. Virno, *A Grammar of the Multitude*, Λος Άντζελες: Semiotexte, 2004, σ. 87. Ο Virno συνδυάζει αυτή την εμπειρία με την εντοπισμένη παρουσία συμβάντων και κανόνων στους εγγενώς ασταθείς χώρους της σύγχρονης ζωής και την θεωρεί ενδεικτική της σύγχρονης κοινωνίας. Στη Γυάρο, ο εντοπισμός των κανόνων εκθέτει την αυθαίρετη προέλευσή τους αλλά ταυτόχρονα εκθέτει και την ίδια τη νομιμοποίηση του κράτους ως πηγής του νόμου. Δεν πρόκειται για την εμπειρία υπερβάσεων αλλά για την εμπειρία ενός συστήματος οροθέτησης των «ορίων της δράσης» που δείχνει ανάγλυφα το νόμο ως δίκαιο

του ισχυρού. Η εμπειρία που περιγράφει ο Virno μπορεί να οδηγεί στον κυνισμό. Η εμπειρία της Γυάρου μπορεί και να οδηγεί στην ενισχυμένη ηθική νομιμοποίηση της αμφισβήτησης του καθεστώτος.

15. Μια τέτοια προοπτική ανοίγει η κριτική που έκανε ο W. Benjamin στην εμμονή των «ιστορικιστών» να εδραιώνουν αιτιώδεις συνάφεις ανάμεσα σε στιγμές του παρελθόντος αποκαθιστώντας μια συνέχεια στην ιστορία. Ο ίδιος υποδεικνύει τη σχέση με το παρελθόν ως μια σχέση που αναζητά τη «πτίθα της ελπίδας στα περασμένα», «διασώζει» λοιπόν, εκείνες τις στιγμές που διακόπτουν την ιστορία της κυριαρχίας των ισχυρών γεννώντας δυνατότητες που δεν υλοποιήθηκαν. Μ' αυτή την έννοια «Η συνείδηση ότι πρόκειται να διαρρήξουν το συνεχές της ιστορίας προσιδιάζει στις επαναστατικές τάξεις τη στιγμή της δράσης τους», W. Benjamin, «Über den Begriff der Geschichte», στο M. Löwy, *W. Benjamin: Προμήνυμα κινδύνου*, Αθήνα: Πλέθρον, 2004, σ. 159.

16. Για τον Benjamin «η διαλεκτική διάτροψη και ανάκληση των παρελθουσών συνθηκών αναφοράς θέτει σε δοκιμασία την αλήθεια κάθε παρούσας δράσης. Ή μάλλον βοηθά να αναφλεγούν οι εκρηκτικές ύλες που βρίσκονται σε λανθάνουσα κατάσταση σε αυτό που υπήρξε», W. Benjamin, «Das Passagen Werk», στο *Gesammelte Schriften*, Φρανκφούρτη: Suhrkamp, 1982, τ. VI, σ. 495.

17. Έτσι, μια κατάσταση εξαίρεσης που αποδίδει έκτακτες εξουσίες και αναστέλλει δικαιώματα στο όνομα μιας εσωτερικής απειλής, καθίσταται ο κανόνας της πολιτικής στη μετεμφυλιακή δημοκρατία. Όμως, για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Agamben, «όταν η κατάσταση εξαίρεσης γίνεται κανόνας, τότε το νομικοπολιτικό σύστημα μεταμορφώνεται σε μια φονική μηχανή», G. Agamben, *State of Exception*, Σικάγο: The University of Chicago Press, σ. 86.

18. Αν θεωρήσουμε τα μνημεία ως «εργαλεία της μνήμης», τότε πρόγματι δεν είναι παρά «ορητορικοί τόποι», «ημεροδεικτικοί [calendar] χώροι ξεχωρισμένοι από τους άλλους για να τιμούν τη μνήμη σπουδαίων ανδρών και γυναικών ή ηρωικών γεγονότων του παρελθόντος», Chr. Boyer, *The City of Collective Memory*, Καίμπριτζ, Μασσ.: The MIT Press, 1994, σ. 343.

19. Στοιχεία για τη συκιά και στο *Γιούρα – Υπόμνημα κρατουμένων*, ό.π., σ. 72(24)

20. Σύμφωνα με αναμνήσεις του A. Μπαχαριάν, στο B. Βαρδινογιάννης-Π. Αρώνης, ό.π., σ. 516. Ανάλογες αναμνήσεις βρίσκονται και σε μαρτυρίες κρατουμένων που περιλαμβάνονται στο αρχείο της έρευνας.

21. Μαρτυρία του κρατούμενου Δ. Καραθάνου, ό.π.

22. Βλ. Σ. Ζαμάνος, «Πάσχα στη Γιούρα», στο B. Βαρδινογιάννης-Π. Αρώνης, ό.π., σ. 135-136.

23. Μαρτυρία της κρατούμενης M. Καλή (περιέχεται στο αρχείο συνεντεύξεων του έρευνητικού προγράμματος).

24. Μαρτυρία του κρατούμενου Γ. Φελέκη, ό.π.

25. Μαρτυρία του κρατούμενου T. Μπενά, ό.π.

26. Μαρτυρία Δ. Καραθάνου, ό.π.

27. Μαρτυρία της κρατούμενης A. Σολωμού, ό.π.

28. Μαρτυρία T. Μπενά, ό.π.

29. Μαρτυρία Δ. Καραθάνου, ό.π.

30. Μαρτυρία του κρατούμενου E. Μπιτσάκη, ό.π.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agamben, G., *Homo Sacer – Κυριαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Π. Τσιαμούρας, Αθήνα: Scripta, 2005.
- , *State of Exception*, μτφρ. K. Attell, Σικάγο: The University of Chicago Press, 2005.
- Βαρδινογιάννης, Β.-Π. Αρώνης, *Οι μισοί στα σίδερα*, Αθήνα: Φιλιστωρ 1995.
- Benjamin, W., «Das Passagen Werk», στο *Gesammelte Schriften*, Φρανκφούρτη: Suhrkamp, 1982, τ. VI.
- Boyer, M. Chr., *The City of Collective Memory*, Καίμπριτζ Μασσ.: The MIT Press, 1994.
- Löwy, M., *Walter Benjamin: Προμήνυμα κινδύνου*, μτφρ. P. Πεσσάχ, Αθήνα: Πλέθρον, 2004.
- Μαχαίρας, Ε., *Πίσω από το γαλανόλευκο παραπέτασμα*, Αθήνα: Προοπτική, 1994.
- Scott, J., *Domination and the Arts of Resistance*, Νιού Χέιβεν: Yale University Press, 1990.
- Συλλογικό, *Γιούρα το Θανατονήσι*, Γνώσεις χ.χ.
- Virno, P., *A Grammar of the Multitude*, Λος Αντζελες: Semiotexte, 2004.